

DİN SOSYOLOJİSİ ANABİLİM DALI

Dr. Arş. Gör. Mehmet Emin Sarıkaya¹
Bahar Küçük²

Bölüm Hakkında İlgi Oluşturan Sorular

- Din Sosyolojisi bilim dalının oluşmasında öncü isimler kimlerdir?
- Din Sosyolojisi araştırmalarında en çok kullanılan metotlar nelerdir?
- Din Sosyolojisi'nin araştırma konuları nelerdir?
- Din Sosyolojisi'nde lisansüstü eğitim düşünen biri nasıl bir yol izlemelidir? Okunması gereken temel kaynaklar hangileri olabilir?
- Din Sosyolojisi bilim dalı ile ilahiyat içindeki ve dışındaki diğer bilim dalları arasında bir ilişki kurulması mümkün müdür?
- Din Sosyolojisi'ne ilişkin yurt içinde ve yurt dışında takip edilebilecek dergiler nelerdir?

Giriş

Din sosyolojisi, 19. yüzyılın sonlarına doğru şekillenmeye başlamış bir disiplindir. Önde gelen sosyologlar, filozoflar ve antropologlar, dinin toplumsal işlevlerini, evrimini ve etkilerini incelemişlerdir. Auguste Comte'un üç hal yasası, Max Weber'in rasyonalizasyon teorisi, Emile Durkheim'ın dini toplumsal bütünleşme kavramına dair düşünceleri ve Karl Marx'ın dinin sınıf çatışmalarındaki rolü üzerine çalışmaları bu alandaki temel taşlardır. Din sosyolojisi, sosyolojik araştırma yöntemlerini kullanarak dinin toplumsal ve kültürel boyutlarını inceler. Alan araştırmaları, anketler, mülakatlar ve gözlem gibi teknikler kullanılır. Ayrıca, nitel ve nicel veri analizi din sosyolojisi araştırmalarında başat unsurlardır. Din sosyologları, dini topluluklar, ritüeller, inançlar, dini liderlik, dini semboller, dini azınlıklar ve dinin siyasi etkileri gibi çeşitli konuları çalışmaktadır. Aynı zamanda din ve cinsiyet, din ve teknoloji, din ve çevre gibi güncel konulara da odaklanırlar. Din sosyolojisinin gelişiminde etkili olan düşünürler arasında Max Weber, Emile Durkheim, Karl Marx ve George Simmel gibi önemli isimler bulunmaktadır. Din sosyolojisi ile ilgili temel kaynakları, bu disiplinin gelişiminde etkili olan Comte, Weber, Durkheim, Marx, Berger vb. isimlerin eserleri oluşturur.

Din Sosyolojisi Anabilim Dalında öğretilen dersler lisans düzeyinde ve yüksek lisans ve doktora programları kapsamında geniş bir çerçeveyi oluşturur. Bu programlar, öğrencilere din sosyolojisi konusunda derinlemesine eğitim fırsatları sunar.

Din ve toplum ilişkilerine dair oluşturulan bilgi birikimi ve tecrübe din sosyolojisi ile ilgili önemli akademik dergiler yoluyla kamuoyuyla paylaşılır. Bu dergiler ülkemizde ve yurt dışında editör kurulları eliyle çıkarılmaktadır.

Din sosyolojisi, ilahiyat bölümleri ile iş birliği yaparak dini inançları ve pratikleri daha derinlemesine incelemek adına önemli bir role sahiptir. Din sosyolojisi, antropoloji, psikoloji, tarih ve siyaset bilimi gibi disiplinlerle sıkça etkileşim içindedir.

¹ Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, mesarikaya@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7550-4727.

² Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, bahar_kucuk7@outlook.com, ORCID: 0000-0001-6077-3898.

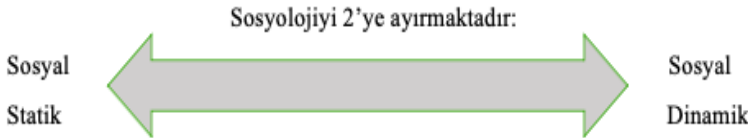
Türkiye dışında da birçok üniversitede Din Sosyolojisi Anabilim Dalı ve programları bulunmaktadır. Özellikle Avrupa ve Amerika'da din sosyolojisi alanındaki çalışmalar oldukça gelişmiştir.

Bu çerçevede elinizdeki çalışmanın yukarıda kısaca özetlenen din sosyoloji disiplinine dair geniş bir bakış açısı kazandırmayı amaçladığı ifade edilmelidir. Literatürde, disiplini tanıtan çalışmalarda eksikliği hissedilen teknik konuların ve güncel bilgilerin eklendiği çalışmada, lise düzeyinden; lisansüstü eğitime varıncaya değin din sosyolojisine dair bilgi sahibi olmak isteyenlere kılavuz bir metin sunulmaktadır. Metinde geçen veriler dokümantasyon tekniği kullanılarak elde edilmiştir.

1. Tarihi

Din sosyolojisi disiplininin gelişim süreci, 18.yy.da din olgusu üzerine yapılan araştırmalara paraleldir. Bu zaman diliminde dine dair arkeoloji, etnoloji, antropoloji gibi alanlarda çalışmalar gerçekleştirilmiş ve dinin kaynağı-problemi üzerinde durulmuştur. Batı'nın sosyo-ekonomik yapısının hızla dönüşmesi ve “reform” niteliğinde olayların yaşanması insanların ilgisinin sosyal konulara yönelmesine neden olmuştur. *De Facto* gelişmeler, sosyoloji ve toplumun dini hayatı, din ve toplum ilişkileri vb. Din Sosyolojisinin bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Tablamacıoğlu, 1963, 1-2; Günay, 2012, 24-25).

19. yy.da ortaya çıkan ve yankılar uyandırmayı başaran pozitivist felsefe, 18.yy.ın aşırı akılcılığına bir tepki olarak konumlanmıştır. Bu ekolün en önemli temsilcisi olan ve genel sosyolojinin yanı sıra, din ve toplum ilişkisi üzerine yazan *Auguste Comte* (1798-1857);

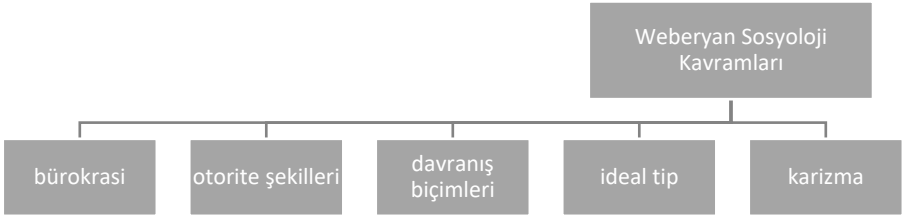
Statik sosyoloji, toplumsal uyum (consensus) sağlanmış olan; aile, eğitim ve devlet gibi birbiriyle ilişkili toplumsal kurumları incelemektedir. Örneğin; toplumu belli bir zaman kesiti içinde ele alan statik sosyolojide, aile toplumun temelini oluşturmaktadır. Bunun yanında insanlığın gelişmesini inceleyen dinamik sosyoloji, anlık kesitlerden ziyade canlı bir şekilde toplumsal olayları incelemektedir. Statik veya dinamik yönüyle toplumun ana öğeleri olan aile, siyaset ve din kurumları, bir toplumun olmazsa olmaz unsurlarıdır. Nerede insan medeniyetine dair izler varsa orada din vardır. Toplumun olmazsa olmaz bu üç unsuru arasındaki denge, toplumsal düzeni yansıtmaktadır (Kurt, 2011, 80-83).

19.yy.ın sonlarında görülen ve pozitivist felsefeden etkilenen teorilerden biri de “evrimci” din teorileridir. Dini düşüncenin gelişimini yorumlayan Charles Darwin, dini fikirlerin izlerini ilk dönem ilkel toplumların yaşam biçimine ve algılarına dayandırmıştır. İlerleyen dönemlerde dinin kaynağı ya da kökenini totem (Emile Durkheim), büyü veya bir takım sihirli güçler (James Frazer), ruh-rüya (Edward Taylor) ve doğa güçleri (Max Müler) şeklinde açıklayanlar olmuştur. (Freyer, 1964, 5; Akyüz- Çapcıoğlu 2013, 71-72).

Şekil 1. Üç Hal Kanunu-Pozitivizm ve Takipçileri

Fransız sosyoloji geleneğini takip eden E. Durkheim (1858-1917) (Furseht, 2006, 32), geleneksel toplumlarda din olgusu üzerine araştırmalar gerçekleştirmiştir. Din Sosyolojisi terimini ilk kez kullanan Durkheim’e göre, din ilk olarak toteme tapınma şeklinde tezahür etmiştir. Ona göre, bireyin dışında kolektif bir niteliğe sahip olan din, toplumsal bir olgudur (Ritzer, 2013, 16-17).

Bunların yanı sıra; sistematik din sosyolojisinin ilk örneklerine, M. Weber’in (1864-1920) çalışmalarında rastlanmaktadır (Günay, 2012, 25). Pozitivist sosyoloji geleneğinden farklı olarak Weber, dinlere ilişkin gerçekleştirdiği incelemesini; modern kapitalizm ve rasyonalizmin dinsel etkileri üzerine inşa etmiştir (Weber, 2012, 14). Weberyana sosyoloji olarak daha sonraki takipçilerince izlenen bu üslup ve yöntem, dinin tezahürlerinin anlaşılmasını önemser.

Şekil 2: Weber’in Sosyoloji Kavramları (Weber, 2012).

Din, toplum ve ekonomi konularıyla ilgilenen Weber, “Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Ruhu” adlı eseri kaleme almıştır. Dinin ahlak ilkeleri ve toplumun ekonomik şartlarıyla ilişkisini araştırarak din sosyolojisinde farklı bir bakış ortaya koymuştur (Weber, 2012, 400-401). 1910’da Alman Sosyoloji Topluluğu’nu George Simmel ile kuran Weber, Almanya’da geniş yankılar uyandırmasının ardından; Talcott Parsons aracılığıyla Amerika’da temsil edilmiştir. Weberyana sosyolojinin takipçileri ve bu literatüre katkı sağlayanlar arasında Simmel ve Parsons, Joachim Wach, Gustave Mensching, Ernest Troeltsch gibi isimler sayılabilir (Ritzer, 2013, 27-30).

İşlevselci ve anlamacı sosyoloji ekollerinin yanı sıra yaşadığı dönemde toplumsal ilişkilerin sömürü temelinde ilerlediğini düşünen (Bird, 2015, 29) Karl Marx'ın (1818-83), ekonomik hayat ile diğer sosyal kurumlar arasındaki ilişkileri ortaya koyması diyalektik sosyoloji ekolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Marx, dini ve ulusal anlamdaki çatışmaların, insanları sınıf mücadelesinden alı koyarak oyaladığını düşünmektedir (Bouthoul, 1992, 62). Toplumun alt yapı ve üst yapı kurumlarından meydana geldiğini dile getiren düşünür, araştırmalarını bu bağlamda gerçekleştirerek ortaya koymuş, dini bir üstyapı kurumu olarak analizine konu etmiştir.

Tarihsel anlamda gerek toplumsal değişimler gerekse değişimlere aranan reçeteler, din sosyolojisinin bağımsız bir bilim dalı olmasını sağlamıştır. Sosyolog ve düşünürlerin araştırmaları ve din-sosyoloji bağlamında ortaya koydukları çalışmaları Din Sosyolojisini özel bir alt dal ve dinamik bir alan olarak ortaya çıkarmıştır. Din Sosyolojisi, 18. yüzyıl ve 20. yüzyıl gelişimsel süreçlerinin ardından günümüzde de önemli pek çok düşünür ve onların teorileriyle bir bilim dalı olarak yerini korumaktadır.

2. Yöntemi

Disiplinler arası bir özelliğe sahip olan din sosyolojisi, tıpkı diğer bilim dalları gibi, araştırmalarında belli yöntem ve teknikleri takip etmektedir. Din sosyolojisi doğası gereği dinamik bir yapıya sahip olması nedeniyle; değişmeyen- donuk olan perspektifler, paradigmlar ve kalıplardan uzaktır. Bu özelliğiyle, din sosyolojisinde metotlar çeşitlilik arz etmektedir. “Nasıl” sorusuna cevap arayan yöntem, zihinsel bir tutuma ve araştırmada soyut olan tarafa denk gelmektedir. Bu anlamda; yapısalcı, işlevselci, çatışmacı ve sembolik etkileşimci vb. sosyolojik ekoller açıklama veya yorumlamaya dönük yöntem biçimlerini çerçevlendirmiştir. Araştırma teknikleri ise, bu soyut yöntemlerin somut olarak ortaya konmasında başvurulan araçları ifade etmektedir (Günay, 2012, 151-152).

Genel bir araştırma süreci olarak din sosyolojisi araştırma yöntemleri üç bölüme ayrılarak incelenebilmektedir;

a) Genel Yöntemler	b) Nicel Yöntemler	c) Nitel Yöntemler
✓ Tümdengelim	* Anket	+ Görüşme
✓ Tümevarım	* Gözlem	+ Odak grup görüşmesi
✓ Analoji	* Mülakat	+ Yapılandırılmamış gözlem
✓ Karşılaştırma	* Sosyometri	+ Yarı yapılandırılmış gözlem
✓ Sebep- Sonuç ilişkisi Kurma	* Deney	+ Yaşam öyküsü
		+ Dökümantasyon
		+ Monografi ve teori kurma

Araştırma yöntemlerinde son bir madde olarak “yöntemsel çoğulculuk” da eklenebilir (Güngör, 2020, 127).

Genel yöntemler, bütün bilimlerin ortaklaşa kullandıkları sistemlerdir. Genel yöntemlere bakıldığında: **Tümevarım**; tek tek verilerin gözlemlenmesi yoluyla genel bir

sonuca ulaşmayı ifade etmektedir. **Tümdengelim**; yukarıdan aşağıya doğru bir akıl yürütme olarak gerçekleştirilmektedir. **Analoji**; aklın, benzerlik ilişkisi üzerinden herhangi iki olgu, olay veya nesne üzerinden kurduğu ilişkidir. **Karşılaştırma**; belirli bir olgu veya olgular arasında benzerlik veya neden-sonuç ilişkisi kurmaya yarayan yöntemdir. **Sebep-sonuç ilişkisi kurma**; herhangi iki durum arasındaki ilişkiselliğin ortaya çıkarılması olarak kendini ortaya koymaktadır (Güngör, 2020, 107-108).

Araştırmanın amacına ve sürecine göre şekillenen nitel ve nicel yöntemler kendi içinde farklı süreçleri barındırmaktadır. Nitel araştırmada amaç; istatistiksel çözümlemelerle, sosyal olgular arasındaki neden sonuç ilişkilerini ortaya koymaktır (Zengin - Arpaguş, 2018, 28-29). Nitel araştırmalar, dar çerçevede belirli bir soru üzerine yoğunlaşmak yerine belirli bir paradigma üzerine geniş çevreli bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Söz konusu çalışmayı gerçekleştiren araştırmacı verileri toplayıp, yorumlayarak analiz etmektedir. Nicel araştırmada ise, araştırmacı elde ettiği verileri tablo, grafik ve çizelge gibi çıktılarla değerlendirmektedir (Lawrence, 2014, 21-23).

Şekil 3. Nitel Araştırma Veri Analizi Örneği (Turan, 2019, 198).

Tema 3: İşe Yönelik Tutum

Çalışanların yaptığı işin çıktılarına değer vermesi ve işini sevmesi mutluluklarını 2,5 kat daha arttırır (Morgan, 2017). Ayrıca, çalışanların işlerinde daha yüksek özerklik seviyesine sahipliği, çalışma mutluluğu düzeylerini olumlu etkilemektedir (Benz ve Frey, 2004). Yüz yüze görüşmelere göre katılımcıların bu konudaki ifadeleri aşağıdaki gibidir:

“Bir insanın işini sevmesi çok güzel bir duygu ve ben işimi sevdiğim için mutluyum diyebilirim (A. Erkek)”, “İş doyumunu hissetmek bence çalışma mutluluğu demek” (A.Kadın)”, “Sabah evden çıktığında kurumuna koşma koşma gelmek istemek her şeyi özetleyebilir (A. Erkek)”, “İşe olan bağlılık, sevgi ve istek benim için etkileyici faktörler çalışma mutluluğum için (A.Kadın)”, “Mesela, şey, herkesin kendi işiyle uğraşması, yani özgür olması, baskı olmaması, işimin esnek olması diyeyim beni rahatlatıyor. Bu da huzur veriyor, huzurlu olunca neşeli oluyorsun, neşeli olunca neşe saçıyorsun. Sonra da mutlu oluyorsun. Demek ki mutluluk bir döngü ve bulaşıcı, çünkü evimde de mutlu oluyorum işimde mutlu olunca (A.Kadın)...”

Görüşmelerden elde edilen bulgulara göre; işe yönelik tutumla ilgili faktörlerde katılımcıların işten doyum almayı çalışma mutluluğunun bir sonucu olarak değerlendirmiş olmaları dikkat çekici bir sonuçtur. İş doyumunu ve çalışma mutluluğu birbiri yerine kullanılarak, aralarında farklılık olmadığına yönelik görüşler olsa da; iş doyumunu ve çalışma mutluluğu farklı yapılarıdır. İş doyumunu, çalışma mutluluğunun bir boyutudur (Salas-Vallina ve Alegre, 2018, s. 4)

Şekil 2’de görüldüğü üzere nitel araştırma verisi katılımcıların ifadelerinden oluşmaktadır. Katılımcıların görüşleri literatürdeki diğer araştırmaların sonuçlarıyla karşılaştırılarak bilimsel sonuçlar elde edilmeye çalışılmaktadır. Elde edilen sonuçlarda genellemeden ziyade derinlemesine anlam katmanlarının anlaşılması ön plandadır.

Şekil 4. Nicel Araştırma Sayısallaştırılmış Veri Örneği (Yazıbaşı, 2022, 39).

Ölçek ve Alt Boyutları	Cronbah's Alfa Değeri
Fak 1. 4-6 Yaş Kuran Kursu Öğreticilerinin Ders Materyali Hazırlama ve Uygulama Yeterlikleri	,872
Fak 2. Uzaktan Eğitimin Okul Öncesi Çocukların Eğitimine Uygunluğu	,892
Fak 3. 4-6 Yaş Kuran Kursu Öğreticilerinin Öğretim Teknolojileri Yeterlikleri	,872
Fak 4. Uzaktan Eğitimin Çocukların Bilişsel ve Duyuşsal Gelişimine Etkisi	,889
Fak 5. Müftülüklerce Gerçekleştirilen Online Hizmet İçi Eğitimin Değerlendirilmesi	,747
Genel	,777

Şekil 3'te nicel yöntemle gerçekleştirilmiş bir araştırmada elde edilen verilerin istatistiki sonuçları gösterilmektedir. Bu sonuçlar belirli sayısal aralıklar içerisinde anlamlı ve probleme dair açıklama gücü olan değerler olarak kabul edilir. Böylece üzerinde durulan problemle ilgili açıklamalar getirilebilir.

Yöntemsel çoğulculuk hem nitel hem de nicel yöntemin birlikte kullanıldığı yöntem olarak ifade edilebilir. Son dönem Din Sosyolojisi çalışmalarında sıkça rastlanan yöntemsel çoğulculuk, makro verilerin yanı sıra mikro verilerinde göz önünde bulundurularak ortaya koymaktadır (Güngör, 2020, 107).

3. Araştırma Konuları

Sosyoloji bağımsız bir bilim dalı olması hasebiyle kendine has araştırma konuları içermektedir. Sosyoloji genel anlamda toplumu inceleyen bir alan olmakla beraber özel sosyoloji olan Din Sosyolojisi, kendi şemsiyesi altında farklı konuları ele almaktadır.

Başlangıçta pozitivist anlayış çerçevesinde hareket eden Din Sosyolojisinin, 20. Yüzyılda Weber'in yaklaşımlarıyla beraber, konusunun; dinin özü, kaynağı, doğruluğu- yanlışlığı vb. konuları araştırmak olmadığı anlaşılmıştır. Daha genel anlamıyla konuları; din ve toplum ilişkileri, gerek dini hayatın toplum üzerindeki etkileri gerekse toplumun dini hayat üzerindeki etkileri, dini gruplar ve kurumlar, dini toplumsallaşma, din ve aile, din ve politika, din ve ekonomi, din ve sosyal tabakalaşma, modernizm, postmodernizm şeklinde sıralanabilir (Bayyığıt, 2019; Sarıkaya- Gençaslan, 2022, 77; Aktay-Köktaş, 2007, 72-85). Spesifik anlamda alt araştırma alanları arasında; sekülerleşme, küreselleşme, dindarlığın boyutları, yeni dini akımlar, fundamentalizm, din ve gündelik hayat gibi konular da gösterilebilir (Davie, 2005, 222-224).

2016-2020 yılları arasında Din Sosyolojisi alanında yapılan makale, yüksek lisans ve doktora çalışmaları; dindarlık ve dini hayat, dini gruplar, din ve toplum, modernizm-postmodernizm ve sekülerleşme, göç ve din, medya ve din, siyaset ve din, ekonomi ve din, radikalleşme ve din, islamofobi, dezavantajlı gruplar ve din, Kur'an sosyolojisi, kuşaklar ve din, toplumsal değişim, aile ve din, toplumsal cinsiyet ve din, suç ve din gibi konular üzerinde gerçekleştirilmiştir. Toplam 737 çalışma içerisinde dini gruplar, din ve toplum,

modernizm- postmodernizm ve sekülerleşme gibi bazı konuların daha yoğun çalışıldığı görülmektedir (Sarıkaya-Gençaslan, 2022, 77).

En genel anlamıyla din sosyolojisinin dinamik bir özellikte olması nedeniyle, konularının hayatın her alanına dair sorunlar üzerinde yoğunlaşabileceği kabul edilebilir bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

4. Kurucu İsimler

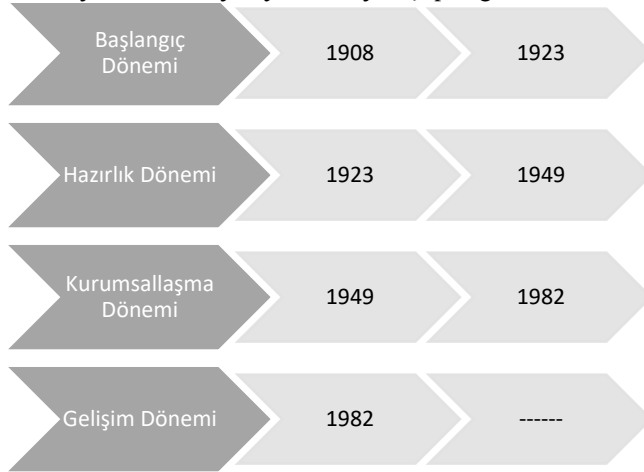
Genel sosyolojisi kurucuları olan; Karl Marx, Max Weber ve Emile Durkheim'i din sosyolojisinin erken kurucuları arasında düşünebiliriz. 19.yy. sonu ve 20.yy. başı ortaya çıkan gerek sosyal gerek ekonomik alandaki karışıklıklara her bir düşünür çözüm aramış ve değişik araçlarla bu çözüme ulaşmayı denemişlerdir (Davie, 2005, 217-218). Yirminci yüzyılın ikinci yarısından, bulunduğumuz döneme kadar ki süreç geçmiş sosyolojik geleneğin devamı niteliğinde olmakla beraber, modern dünyada din-toplum ilişkileri bağlamında yeni yaklaşımlar ve sosyologlar da ortaya çıkmıştır. Peter Berger, Nobert Bellah, Grace Davie, Clifford Geertz gibi araştırmacılar bu isimler arasında değerlendirilebilir (Furseth, 2006, 5; Bird, 2015, 40-42; Tablamacıoğlu, 1963, 136).

Doğuştan ve gelişimi itibarıyla modern dönemin çıktısı olan din sosyolojisi disiplini gelişim sürecinde, Müslümanlara ait toplumsal bakış açılarından da bahsedilmesi doğru bir yaklaşım olacaktır. Müslüman coğrafyada sosyoloji ve din sosyolojisinin hazırlayıcı ve habercisi olarak gösterebileceğimiz düşünürlerden Medinet'ül Fazıla adlı eseri ile topluma dair tespitleri ön planda olan Müslüman filozof Farabi, kendi düşünce sistemi içerisinde bir taraftan Aristo ile Eflatun'u, bir taraftan da Yunan felsefesi ile İslam öğretilerini uzlaştırma gayreti göstermiştir. Sosyolojik anlamda Farabi, toplumu bir organizmaya benzetmekle birlikte, toplumu oluşturan kişilerin, irade sahibi olduklarını belirterek organizmadan farklılaşan yönüne de ayrıca dikkat çekmektedir. Medeni varlık olarak nitelendirdiği insanın toplumsal bir varlık olduğunu söylemekle beraber, toplumsal bir şekilde yaşaması gerektiğinin altını da ayrıca çizmektedir. Bunların yanı sıra topluma dair tespitlerinde yer verdiği, "erdemli toplum" ve "erdemsiz toplum" ayrımı, toplumları mükemmelliklerine göre sınıflandırdığı önemli bir tasniftir (Akyüz- Çapcıoğlu, 2020,97).

Bir başka Müslüman filozof olan Gazali, insan ve toplumsallık konusunda toplumu bir canlıya benzetmiş ve tıpkı canlılardaki çeşitli organların farklı işlevleri üstlenmesi gibi, toplumun çeşitli mesleklerinin, toplumdaki farklı fonksiyonları karşıladığını ifade etmiştir. Ayrıca, 'din ve siyaset', 'din ve ekonomi' gibi alanlara değinerek hem genel sosyoloji hem de din sosyolojisiyle bağlantılı açıklamalarda bulunmuştur. Sosyoloji disiplininin Müslüman coğrafyadaki temsilcisi olarak meşhur olan İbn Haldun; din ve toplum ilişkileri üzerine sosyolojik değerlendirmelerde bulunan ve "Mukaddime" adlı eseriyle sosyoloji tarihinde yer tutan önemli bir düşünürdür. Auguste Comte'dan beş asır önce sosyolojinin mucidi olarak görülen İbn Haldun'un "ümran" kavramı onun hem tarih anlayışına hem de modern sosyolojideki "kültür ve medeniyet" anlayışına ışık tutmaktadır. Onun ilmi sistemi içerisinde; toplum ve coğrafi şartlar, toplum ve organizma analojisi, asabiyet teorisi ve tavırlar nazariyesi gibi görüşleri de hem İbn Haldun'un sosyolojik tahayyülü ön planda tuttuğu hem de farklı perspektifler ortaya koyduğu şeklinde değerlendirilmektedir (Akyüz-Çapcıoğlu, 2020- Tekin,2016, 59-63).

Türk akademiasında Din Sosyolojisi disiplininin kurumsallaşması Tanzimat Fermanı, Meşrutiyetin ilanı, yaşanan savaşlar ve Cumhuriyetin ilanı gibi büyük toplumsal dönüşümlere tekabül etmektedir (Akyüz- Çapcıoğlu, 2020,103). Türkiye’de Din Sosyolojisi ise aşağıdaki tarihsel şemayı takip etmiştir:

Şekil 5. Türkiye’de Din Sosyolojisinin Seyri (Çapcıoğlu- Kenevir, 2017).

Ülkemizde, sosyoloji dendiğinde; Kâtip Çelebi, Pirizade, Ahmet Cevdet Paşa, Naima gibi tarihçiler ilk olarak akla gelen isimlerdendir. Özellikle Ahmet Cevdet Paşa; tarihi, sosyolojik perspektiften ele alan ilk isimdir. Batılı çizgide sosyoloji ise; II. Meşrutiyet döneminde Prens Sabahattin vasıtasıyla ülkemize girmiş olarak kabul edilse de Fransız pozitivistleriyle yapılan yazışmalar, dergilerde Batılı sosyologlardan yapılan çeviri yayınlar gibi çalışmalar, aslında din sosyolojisine dair öncüllerin Tanzimat döneminde (1839-1876) başladığını göstermektedir. Dolayısıyla Tanzimat aydınları olarak düşünebileceğimiz, Münif Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Ahmet Cevdet Paşa gibi isimleri, sosyoloji ve özelde ise din sosyolojisi kurucuları olarak düşünülebilmektedir. Tanzimat döneminde, İbn Haldun’a ait Mukaddime adlı eseri dilimize kazandıran Ahmet Cevdet Paşa, İbn Haldun’un tavırlar nazariyesini Osmanlı Devleti’ne uygulamıştır (Günay, 2012, 203-205; Bayyığıt, 2019, 33-36).

II. Meşrutiyet sürecinde, Batı’daki sosyoloji ekol ya da ekollerinin Türkiye’ye aktarılmasının ana sebebi; genel olarak ‘toplumsal sorunları nasıl çözeriz?’, özel de ise ‘devleti nasıl kurtarırız?’ sorusuna çözüm amaçlı olmuştur. Bu süreç içerisinde aktarılan sosyoloji ise yalnızca tek bir ekol yoluyla benimsenmemiş; Durkheim-Gökalp ve Le Play-Prens Sabahattin akımları ile sınırlı kalmamıştır. Ahmet Rıza pozitivist sosyolojiyi, Ahmet Şuayp organizmacı sosyolojiyi benimseyerek farklı anlayışları temsil eden isimler arasında yer almışlardır. Ancak genel anlamda iz bırakan; Durkheim ve Le Play’in sosyolojik görüşleri olmuştur. Selahattin Asım, Gökalp’ten iki makale çalışmasıyla daha önce bu alana müdahil olsa da Gökalp, sosyolojinin ülkemize girişinde önemli rol oynamış ve sosyoloji alanındaki ilk telif eserini de istifadelere sunmuştur (Bayyığıt, 2019, Akyüz- Çapcıoğlu, 2020).

Kurumsallaşma süreci yolculuğu içerisinde, farklı isimlerce din sosyolojisi çalışmaları yapılmıştır. Mehmet İzzet aracılığıyla, Gökalp’i takiben, Necmeddin Sadak’ın Dar’ül Fünun’da dersler verdiği aktarılmaktadır. Hüseyin Cahit, Durkheim’in eserini çevirerek dilimize kazandırmasıyla zikredilecek önemli isimler arasında yer almaktadır. Din

sosyolojisinin ülkemizde gelişmesinde büyük katkısı olan bir diğer isim olan Hilmi Ziya Ülken, 1943 yılında artık daha sistematik olarak ele alınan ve ders notu formatından uzakta ilk 'Din Sosyolojisi' eserini kaleme almıştır. Din sosyolojisine doktora tezi düzeyinde çalışmasıyla yeni bir kapı aralayan Sabri F. Ülgener, iktisatta zihniyetin rolünü ortaya koymaya çalışmış ve dinin de zihniyetin oluşmasına etki ettiğini ortaya koymuştur (Akyüz-Çapcıoğlu, 2013, 163-164).

Cumhuriyet döneminde kurumsal olarak Din Sosyolojisi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin kurulması ile paralellik göstermektedir. Bu anlamda ilk din sosyolojisi çalışmaları, birinci kuşaktaki din sosyologları ve onların verdiği dersler aracılığıyla başlamıştır. Kurucu din sosyologları olarak görebileceğimiz Hilmi Ziya Ülken, Mehmet Karasan, Mehmet Tablamacıoğlu, Hans Frayer gibi isimler bu dönemin önemli ilim adamlarıdır. Bu isimlerde en belirgin özellikler; felsefe, sosyoloji ve hukuk eğitimi almış olmalarıdır. Bu durumun nedeni ilahiyat eğitiminin henüz bir lisans programı olarak başlamamış olmasıdır. Bu kuşak hem din sosyolojisinin müstakil bir disiplin olmasında hem de kendinden sonraki kuşakların yetişmesinde önemli rol oynamışlardır (Çapcıoğlu-Kenevir, 2017; Günay, 2012, 203).

1959 yılından itibaren Türkiye özelinde din sosyolojisinin gelişim dönemi olarak düşünebileceğimiz, ilahiyat kökenli din sosyologlarının yetiştiği ve alanın yeni bir boyut kazandığı bir zaman dilimine girilmiştir. Bu dönemin başlarında Ankara İlahiyat Fakültesi'nde görev alan iki isim dikkat çekmektedir. Bunlar; Mehmet Rami Ayas ve Münir Koştaş'tır. Ülkemizde, din sosyolojisi alanında doktora derecesinde ilk araştırmayı gerçekleştiren Ayas, 'Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma' adlı çalışmayı kaleme almıştır. Koştaş ise, doktora tahsili için Fransa'da bulunmuş ve Paris Sorbonne Üniversitesi'nde doktora çalışmasını 'la laicisation de l'enseignement public en turquie, depuis 1923' (Türkiye'de Eğitiminin Sekülerleşmesi 1923) adıyla 1977 yılında tamamlamıştır. Koştaş'ın 'Din Sosyolojisi Ders Notları' haricinde pek çok eseri de bulunmaktadır. 2000'li yıllara geldiğimizde ise, alanda artan araştırmacı ve çeşitlenen konular belirginleşmiştir (Çapcıoğlu-Kenevir, 2017).

Söz konusu gelişim ve seyrin ardından, yakın tarih içerisinde Felsefe ve Din Bilimleri derslerine müdahale yoluyla Din Sosyolojisinin de şemsiyesi altında bulunduğu bölüm dersleri kaldırılmak istenmiştir. Bu müdahale 2013 yılında ilk olarak denenmiş, 2013 İlahiyat Çalışma Grubu'nun sunduğu rapor neticesinde bu müdahaleden dönülmüştür. Ancak bu müdahale 2015 yılında tekrar etmiştir. Bu girişimin ardından ilahiyat camiası ikiye bölünmüş (6 üniversite rektörünün karşı bildiri yayınlamış olması), gerekli tepki ve manifestolar neticesinde, istişare edilmeden alınan yanlış bir karar olarak söz konusu girişim tarihte yerini almıştır (Güngör- Sarıkaya, 2017).

5. Temel Kaynaklar

Dinamik bir alan olarak kendisini ortaya koyan Din Sosyolojisi, nispeten yeni bir bilim dalı olma özelliğindedir. Buna karşın araştırdığı konuların; geniş yelpazede, çok yönlü ve karmaşık olması gibi niteliklerinden dolayı dikkatleri üzerine çekmiş ve bu alanda pek çok eser ortaya konulmuştur. Bu anlamda zengin sayılabilecek bir literatüre sahip olan din sosyolojisi gerek araştırmacılara gerekse okurlara geniş bir yelpaze sunmaktadır. Aynı zamanda sosyoloji disipliniinde yazılan eserlere bakmak, Din Sosyolojisi adına fikir

verecektir. Söz konusu bilim dalı için, bir taraftan da potansiyel olarak yeni araştırma alanları ortaya çıkmaktadır. Bu bilim dalına dair pek çok farklı eser yazılmış olmakla beraber, başlıca temel kaynaklar;

Joachim Wach'ın, 'The Sociology of Religion', Roland Robertson'ın, 'The Sociological Interpretation of Religion', Emile Durkheim'in, 'Dini Hayatın İlkel Biçimleri', Karl Marx'ın 'Komünist Manifesto', Weber'in, 'Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Ruhu', İbn Haldun'un, 'Mukaddime', Peter Berger'in, 'Dinin Sosyal Gerçekliği', Ünver Günay'ın, 'Din Sosyolojisi', T. Luckmann'ın, 'Görünmeyen Din: Modern Toplumda Din Problemi', John Bird'in, 'Din Sosyolojisi Nedir?', Z. Bauman'ın, 'Sosyolojik Düşünmek' şeklinde özet olarak sunulabilir. Bu eserlerin yanı sıra çeviri, telif makale ve kitap düzeyindeki çalışmaların bulunduğu söylenmelidir.

Ayrıca, daha önceki başlıklarda değinilen yazarlar ve eserler, araştırmacılar ve okurlar için farklı perspektif oluşturabilecek başucu kaynakları olarak düşünülmelidir. Bunun yanında din sosyolojisi alanında gerçekleştirilen pek çok tez ve makale çalışmaları da bulunmaktadır. Bu çalışmalar farklı bibliyografik araştırmalarla ortaya konulmuştur.³

6. Din Sosyolojisi Anabilim Dalında Lisansüstü Eğitim

Lisansüstü eğitim, akademik çalışmaların uzmanlık seviyesinde gerçekleşmesine dönük ders ve tez dönemlerinden oluşan eğitim-öğretim sürecidir. Ders dönemi hem YL hem de DR aşamalarında toplamda asgari iki yıl sürmektedir. Ders döneminde Din Sosyolojisi anabilim dalı ve diğer anabilim dallarından danışman ile istişare edilerek ve öğrencinin çalışmak istediği araştırma konusu dikkate alınarak dersler seçilmektedir. Ayrıca ders döneminde "seminer" adı altında, öğrenciden akademik bir metin oluşturması talep edilen bir ders bulunur.

Ders döneminin sonunda yüksek lisans eğitiminde bir tez konusu seçilir ve tez yazımı bitirildiğinde, tez savunması başarı ile tamamlanarak yüksek lisans süreci sonlanır. Başarı ile savunulan tez süreci ardından öğrenci Alan Uzmanı unvanı alır. Yüksek lisans eğitimi için azami süre 3 akademik yıl yani 6 eğitim-öğretim dönemidir.

Doktora eğitiminde ise yüksek lisanstan farklı olarak ders dönemi bitiminde, tez dönemine geçerken hazırbulunuşluğunuzu ölçen 'yeterlilik sınavı' yapılmaktadır. Yazılı ve mülakat şeklinde gerçekleşen bu sınavı başarı ile geçen öğrenci, tez konusunu seçerek tez yazmaya başlar. Yine doktora eğitimi tez yazım sürecinde, yüksek lisanstan farklı olarak önceden belirlenen ve danışman dahil 3 öğretim üyesinden oluşan tez izleme kurulu gözetiminde, tez yazma süreci işletilir. Tez neticelenene değin 6 ay aralıklarla, öğrencinin tezinde ilerlediği aşamaya kadar olan kısmı bu jüriye sunması beklenir. Tezin başarılı bir şekilde savunulması ile doktora süreci tamamlanarak Doktor (Dr.) unvanı alınır. Doktora ders dönemiyle birlikte azami 6 akademik yıl yani 12 eğitim-öğretim döneminde tamamlanmalıdır.

Din Sosyolojisi disiplininde lisansüstü eğitime devam etmek isteyen bir öğrenci adayı, öncelikle sosyal bilimler enstitülerinin öğrenci alım takvimlerini takip etmesi gerekir. Her üniversitenin, kendi sosyal bilimler enstitüsü tarafından ilan edilen başvuru sürecinde

³ 2016-2020 yıllarını kapsayan Din Sosyolojisi Anabilim Dalında gerçekleştirilmiş tez ve makale düzeyindeki çalışmalar için Bk. https://www.academia.edu/83423646/Din_Sosyolojisi

öğrencinin lisans mezuniyeti, ALES ve yabancı dil puanları dikkate alınmaktadır. Öğrenci alım sınavı mülakat ve yazılı sınav şeklinde yapılabilmektedir.

Din Sosyolojisi alanında lisansüstü eğitim ülkemizde yapılabileceği gibi yurt dışında da bu eğitim alınabilmektedir. Aynı zamanda yurt içinde başlayan lisansüstü eğitim sürecinin, Erasmus veya Tübitak bursları yoluyla belirli bir kısmı yurt dışında sürdürülebilmektedir. Bu burslardan yararlanabilmenin en önemli şartı ise yabancı dilinizin YDS, TOEFL ve IELTS gibi sınavlardan alınan geçerli notlarla belgelenmesidir.

Din Sosyolojisi disiplini ve çerçevesi ilk olarak Batı toplumlarında geliştirilmiştir. Bu bağlamda, alanda yapılan Y. Lisans ve Doktora çalışmalarının, yurt dışında farklı üniversitelerde, değişik enstitü veya çalışma gruplarınca gerçekleştirildiği görülmektedir. Örneğin; Amerika Birleşik Devletleri'nde Harvard Üniversitesi, Din Çalışmaları Komitesi (Committee on the Study of Religion) adı altında doktora programı sunmaktadır. Yine Amerika'da Chicago Üniversitesi İlahiyat Fakültesi çatısı altında Din Sosyolojisi ve Antropolojisi çalışma alanı bulunmaktadır. Benzer şekilde İngiltere'de Cambridge, Almanya'da Tübingen, Fransa'da Fribourg, Japonya'da Tokyo, Çin'de Hong Kong, Hindistan'da Jadavpur üniversitelerinde dini araştırmalar yahut Din Sosyolojisi başlıkları altında bölümler yer almaktadır.

Din sosyolojisi alanında lisansüstü eğitim yapmak isteyen adaylar için oluşturulmuş okuma listeleri⁴ alanı tanımak ve tez konusu üretmek adına kılavuz niteliği taşımaktadır.

Son olarak din sosyolojisi alanında lisansüstü eğitim almak isteyen aday öğrencilerin bilmesi gereken önemli noktalardan biri de bu alanın teorik bilgi üretmekle birlikte din bilimlerinin diğer çalışma alanlarına nazaran daha çok alan araştırmalarına dönük tez çalışmalarını teşvik ettiğidir. Sosyoloji disiplinine bağlı olan din sosyolojisi araştırmaları; nicel, nitel veya karma araştırma yöntemlerini kullanarak sahadan veri elde etmektedir. Saha araştırmaları lisansüstü öğrencilerinin araştırma konularına göre bilgiyi ilk elden ve araştırma problemine kaynaklık eden kişilerden öğrenmesini sağlamaktadır. Bu araştırma süreçleri ülkemizdeki din- toplum ilişkilerini anlamak adına oldukça önemlidir.

7. Din Sosyolojisi Anabilim Dalında Yayın Yapan Akademik Dergiler

Akademik dergiler belirli disiplinler çerçevesinde üretilen akademik metinlerin yayınlandığı seçkin platformlardır. Bu platformlar dergi yayın kurulları eliyle idare edilmektedir. Bu yayın kurulları genellikle derginin kapsamına giren disiplinlerde öğretim üyelerinden oluşmaktadır. Akademik dergilerin amacı, makale, kitap incelemesi, tez özeti, eleştiri yazısı gibi bilimsel araştırma ve metinlerin kamuoyu ve bilim camiası ile buluşturulmasıdır. Din sosyolojisi disiplini özelinde yayın yapan belli başlı yerli ve yabancı akademik dergiler bulunmaktadır. Bu başlık altında öncelikle yerli dergilerden akabinde yabancı dergilerden bahsedilecektir.

7.1. Din Sosyolojisi Anabilim Dalında Ülkemizde Yayın Yapan Akademik Dergiler

⁴ Bu listelere Prof. Dr. Özcan Güngör tarafından hazırlanan "Her Seviyede Din Sosyolojisi Kitap Okuma Listesi- AndCenter Web Sitesi" ve Doç. Dr. İbrahim Yenen "Din Sosyolojisi Okuma Listesi- Academia" metinleri örnek olarak gösterilebilir.

Ülkemizde Din Sosyolojisi alanına özel olarak çıkarılan bir tane akademik dergi bulunmaktadır. Din Sosyolojisi Araştırmaları Dergisi⁵ adıyla yayın hayatına 2021 yılı itibariyle başlayan bu dergi, hakemli ve uluslararası niteliği olan bir yayındır. DergiPark platformu üzerinden yılda iki defa olmak üzere yayınlanmaktadır. DİSAR kısaltma ismiyle yayınlanan dergi, din sosyolojisi disiplininin tüm alanlarına dönük akademik yayınları kabul etmektedir. Alana özgü bilimsel bir derginin varlığı, alanın tanınmasında ve nitelikli yayınların teşvik edilmesinde önemli bir basamağı oluşturmuştur.

Resim 1. DİSAR dergisinden bir görünüm

Din Sosyolojisi disiplininin alt araştırma konularından medya ve din ilişkisi alanında, 2018 yılında yayın hayatına başlayan Medya ve Din Araştırmaları Dergisi MEDİAD⁶, hem farklı disiplinlerden hem de din sosyolojisi araştırmalarından üretilen ve medya ve din ilişkisini çalışan akademik metinlerin bilim camiasıyla buluşmasını sağlamaktadır.

Resim 2. MEDİAD dergisinden bir görünüm

⁵ Derginin ana sayfasına ulaşmak için Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/disar>

⁶ Derginin ana sayfasına ulaşmak için Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mediad>

Yukarıda sayılan ve din sosyolojisi alanına dair doğrudan yayın yapan dergilerin yanı sıra şahıs dergisi olan Journal of Analytic Divinity Dergisi⁷, ilahiyat fakültelerinin kurumsal dergileri ve sosyal bilim alanında yayın yapan tüm dergilerde araştırmada ele alınan probleme uygun olarak akademik çalışmaların yayınlanması mümkündür.

7.2. Din Sosyolojisi Anabilim Dalında Ülkemiz Dışında Yayın Yapan Akademik Dergiler

Ülkemiz dışında din sosyolojisi alanında yayın yapan prestijli dergiler bulunmaktadır. Bu dergiler din sosyolojisi alanında güncel tartışmaları ve akademik birikimi okuyucuyla buluştururlar. Bu prestijli dergilerden birisi Oxford Üniversitesi Yayınları arasından çıkan Sociology of Religion⁸ (Din Sosyolojisi) dergisidir. Sociology of Religion Dergisi, Association for the Sociology of Religion (Din Sosyolojisi Derneği)'nin resmi dergisidir ve din sosyolojisi çalışmalarında bilimsel ilerlemeyi desteklemek amacıyla üç ayda bir yayımlanmaktadır.

Resim 3. Sociology of Religion dergisinden bir görünüm

⁷ Derginin ana sayfasına ulaşmak için Bk. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>

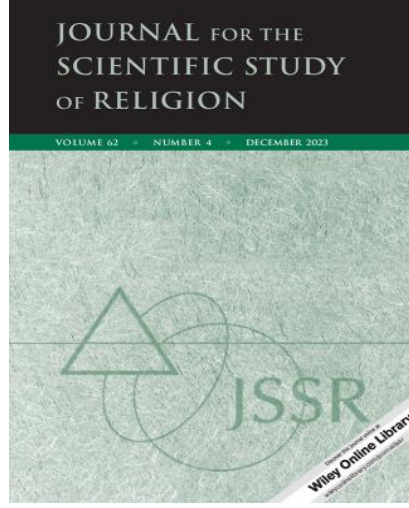
⁸ Derginin ana sayfasına ulaşmak için Bk. <https://academic.oup.com/socrel>

Din sosyolojisi alanında yayın yapan etkili dergilerden birisi de Journal for the Scientific Study of Religion (JSSR)⁹, Society for the Scientific Study of Religion (Dinin Bilimsel İncelenmesi Derneği)'nin üç ayda bir yayımlanan dergisidir ve dini olgular üzerine kırk yılı aşkın süredir araştırmalar yayımlamaktadır. Din, sosyoloji, siyaset bilimi, psikoloji, antropoloji ve tarih gibi zengin bir disiplinler arası araştırma alanına hitap eden dergi, toplum içinde dinin rolüne dair bilimsel analizler sunmaktadır.

Resim 4. Journal for the Scientific Study of Religion dergisinden bir görünüm

⁹ Derginin ana sayfasına ulaşmak için Bk. <https://onlinelibrary.wiley.com/journal/14685906>

Ülkemiz dışında yayın yapan ve Din Sosyolojisi alanında yapılan çalışmalara yer verilen Religion, State - Society, Annual Review of the Sociology of Religion, Journal of The Sociology And Theory Of Religion, Religion and Society, Politics, Religion - Ideology, Interdisciplinary Journal for Religion and Transformation in Contemporary Society, Cultura y Religión, American Journal of Cultural Sociology dergileri uluslararası düzeyde kaliteli çalışmalara ulaşılabilecek akademik duraklardır.

8. Diğer İlahiyat Bölümleriyle İlişkisi

İlahiyat araştırma alanı üç temel bölümden meydana gelmektedir. Bunlar; Temel İslam Bilimleri (Tefsir, Hadis, Fıkıh vb.), Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi vb.), İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi, Türk İslam Edebiyatı vb.) bölümleridir. Bu temel bölümlerin altında yer alan anabilim dallarındaki her bir disiplin birbiriyle ilişki içerisinde ilahiyat çatısı altında veri üretmekte bilimsel bilgi elde etmektedirler. Din Sosyolojisi alanı Din Bilimleri ve Sosyoloji disiplinlerinin kesişim bölgesidir. Bu alanda yapılan çalışmaların hem din bilimlerinin verilerinden faydalanması hem de sosyolojinin kuram, yöntem ve bilgi birikimini kullanması beklenmektedir. Ancak bunu yaparken teolojik bir amaç gütmekten olanı olduğu gibi betimlemeyi hedeflemektedir.

Din sosyolojisi alanında yapılan çalışmalarda İslam dininin ana kaynağı olan Kur'an'a ve Müslümanların Kur'an yorumlarına veri deposu olarak ihtiyaç duyar. En basit örnekle, Müslüman bir topluma yönelik hazırlanacak dindarlığa dair bir ölçeğin¹⁰ Kur'an ve Hadis ilimlerinden faydalanarak oluşturulması daha güvenilir ve geçerli soruların sorulmasını sağlayacaktır. Benzer şekilde Tefsir ve Hadis alanında çalışma yapan araştırmacıların, meselelerin sosyolojik arka planını dikkate almaları daha tutarlı yorum yapmalarını sağlayacaktır.

Din Sosyolojisi alanı, Din Psikolojisi ve Dinler Tarihi gibi diğer Din Bilimleri disiplinleriyle de dirsek teması içerisinde, hem bu alanlardan elde edilen veriyi kullanmak

¹⁰ Ölçek, araştırmanın konusu olan olgu, olay ve nesnelerin özellikleri dikkate alınarak oluşturulan veri toplama aracıdır. Ölçekler bir konu hakkında bilgi elde etmeyi sağlar. Anket formlarında yöneltilen soruların bir kısmı ölçek sorularından oluşabilmektedir.

hem de bu alanlara veri üretmek yoluyla ilişki içerisinde. Din sosyolojisi sadece içinde yaşanılan toplum ve dini konu edinmemektedir. Bu çerçevede dünya dinlerine ve inananlarına yönelik çalışmalar, Dinler Tarihi alanına veri sağlamaktadır. Buna ilaveten dindarlık gibi hem Din Psikolojisi hem de Din Sosyolojisi disiplinini ilgilendiren ortak konuların varlığı bu iş birliğinin göstergelerindendir.

Din Sosyolojisi disiplininin araştırma konuları oldukça çeşitlidir. Bu çerçevede örneğin zorunlu göç bağlamında Hicret hadisesini ele alan bir araştırma İslam Tarihi alanının verilerinden yararlanacaktır. Bunun yanında İslam Tarihçisi, Mekke veya Medine toplumunu tarihsel olarak kodlarken her iki toplumdaki karizmatik otorite, statü algısı vb. din sosyolojisi terminolojisini kullanabilmektedir. Yine dini gruplara dair bir din sosyolojisi araştırması, tekke musikisini anlamak ve dini grup üyeleri üzerindeki etkisini ortaya koymak adına Dini Musiki bilim dalının verilerini elde etmek durumundadır. Bunun gibi pek çok örnekte görüleceği üzere Din Sosyolojisi disiplinler arası bir bilim dalı olarak İlahiyat bilimleri ile karşılıklı ilişki içerisinde (Güngör - Sarıkaya, 2017).

9. İlahiyat Dışındaki Disiplinlerle İlişkisi

Din sosyolojisinin bilimler tasnifindeki yeri düşünüldüğünde bu bilim dalının, sosyal bilimler içerisinde değerlendirildiği görülecektir. Bu tasnif bağlamında anlaşılaacağı üzere Din sosyolojisi bilim dalı pek çok sosyal bilimin verilerini kullanmakta ve yine sosyal bilim dallarına veri sağlamaktadır. Bu çerçevede başta bağlı olduğu bilim dalı olan Sosyoloji olmak üzere Psikoloji, Sosyal Psikoloji, Antropoloji, Tarih, Siyaset, Ekonomi, Eğitim, Uluslararası İlişkiler, Güvenlik Çalışmaları gibi alanlarla disiplinler arası araştırmalar gerçekleştirmektedir. Bu araştırmaların önemi, bir toplumsal kurum olan dinin, toplumun ve bireylerin hayatındaki etkilerinin anlaşılması ve açıklanması sürecinde ortaya çıkmaktadır. Bu etkiler hem dinin zihniyet oluşturunca, eyleme geçirici ve kimlik belirleyici vb. rolleriyle toplumsal süreçlere müdahalesi hem de diğer toplumsal süreçlerden etkilenmesi şeklinde karşılıklı bir ilişki biçimini ortaya çıkarmaktadır.

Örneğin, sosyoloji, din sosyolojisinin temel bir bileşeni olarak dinin toplumsal yapılar üzerindeki etkisini inceler. Antropoloji, farklı kültürlerdeki dini uygulamaları ve inançları karşılaştırmalı bir perspektifle ele alırken, psikoloji, bireylerin dinle ilişkisini ve dini deneyimlerini incelemeye odaklanabilir. Ayrıca, tarih, din sosyolojisinin geçmişteki dinî hareketleri ve olayları anlamak için başvurduğu bir kaynaktır. Bu nedenle, din sosyolojisi, çeşitli bilim dallarıyla etkileşim içinde olan çok disiplinli bir alandır ve dinin toplumsal boyutlarını daha derinlemesine anlamak için bu disiplinlerin perspektiflerinden yararlanır.

Güvenlik çalışmaları, uluslararası ilişkiler ve din sosyolojisi disiplinleri arasında önemli bağlantılar bulunabilir, ancak doğrudan bir ilişki genellikle sınırlıdır. Din, güvenlik çalışmaları bağlamında bazı önemli sorunları doğurabilir veya etkileyebilir. Örneğin, din bazı terörizm ve ayrılıkçı hareketler uluslararası güvenlik sorunlarına neden olabilir. Bu tür sorunları anlamak ve ele almak için güvenlik çalışmaları, din sosyolojisinin analitik yaklaşımlarından ve araştırma sonuçlarından faydalanabilir. Dinin toplumsal etkilerini inceleyen din sosyolojisi, güvenlik uzmanlarına dinin; radikalleşme, terörizm ve diğer güvenlik tehditleri üzerindeki rolünü daha iyi anlama konusunda yardımcı olabilir. Din, kültürel kimlik ve etnik aidiyetle yakından ilişkilidir. Uluslararası ilişkiler disiplini, bu tür

kimlik temelli güvenlik sorunlarını analiz ederken; din sosyolojisi, dinin kimlik ve kültür üzerindeki etkilerini derinlemesine inceleyebilir. Özellikle etnik ve dini çatışmalar, bu iki disiplinin kesiştiği alanlardır. Din sosyolojisi, etnik ve dini kimliklerin nasıl şekillendiğini ve bu kimliklerin uluslararası ilişkilerde ne ölçüde etkili olduğunu açıklamada faydalı bilgiler sağlayabilir. Din, aynı zamanda barış süreçleri ve uzlaşma çabaları üzerinde de etkilidir. Uluslararası ilişkiler disiplini, dinin, uluslararası düzeydeki barış süreçlerinde nasıl rol oynadığını inceler. Din sosyolojisi ise dinin barışı teşvik edici veya engelleyici faktörlerini ve dini liderlerin barış çabalarına etkisini araştırır.

Görüldüğü üzere din sosyolojisi araştırma alanının ilişkili olduğu pek çok sosyal bilim disiplini bulunmaktadır. Bu ortak çalışma alanlarının ortaya çıkarılması aynı zamanda Din Sosyolojisi bilim dalının gelişiminin seyrini anlamak için de oldukça değerlidir.

10. Türkiye Dışında Din Sosyolojisi Anabilim Dalı

Din sosyolojisi, genellikle üniversitelerin sosyoloji bölümleri veya ilahiyat fakültelerinde öğretimi yapılan ve araştırmalar gerçekleştirilen bir disiplindir. Bu alanın akademik çerçevesi, toplumsal yapılar, dini gruplar, dinlerin rolü, dini pratiklerin toplum üzerindeki etkileri vb. konularını içerir. Türkiye dışında pek çok farklı üniversite ve araştırma merkezlerinde din sosyolojisi çalışmaları gerçekleştirilmektedir.

İlk olarak Amerikan üniversitelerindeki din sosyolojisi öğretimi incelendiğinde farklı uygulamalar olduğu görülmektedir. Baylor Üniversitesi, Washington Üniversitesi, Duke Üniversitesi ve Notre Dame Üniversitesi ders programlarında, Sosyoloji bölümlerinin altında din sosyolojisi çalışmalarının yapıldığı anlaşılmaktadır.¹¹ Bunun yanında Chicago Üniversitesi ve Harvard Üniversitesi teoloji fakültelerinde, din sosyolojisi konuları araştırılmaktadır.¹² Ayrıca James Madison Üniversitesi ve Carroll Üniversitesi kurumlarında, Felsefe ve Din Bölümü ve Sosyal Bilimler Fakültesi altında din sosyolojisi çalışmalarının yapıldığı görülmektedir.¹³ Bu bilgilerden yola çıkarak Amerikan üniversitelerinde dünya dinlerine dönük din ve toplum araştırmalarının farklı bakış açılarından ele alındığı ifade edilebilir. İngiltere üniversitelerinden Cambridge ve Oxford'da, teoloji fakülteleri içerisinde din araştırmaları başlığı altında din sosyolojisi çalışmaları sürdürülmektedir.¹⁴ Fransa'da Paris Üniversitesi, Bordeaux Üniversitesi, Jean Moulin Lyon Üniversitesi, Laval Üniversitesi lisansüstü programlarda; Fribourg

¹¹ Bk. Baylor University, Department of Sociology, <https://sociology.artsandsciences.baylor.edu/graduate/phd-sociology-religion>, Washington University of St. Louis, Department of Sociology, <https://sociology.wustl.edu/sociology-religion>, Duke University Trinity College of Arts- Sciences, Department of Sociology, <https://sociology.duke.edu/courses/sociology-religion>, University of Notre Dame, Department of Sociology, <https://sociology.nd.edu/people/kraig-beyerlein/>.

¹² Bk. The University of Chicago, Divinity School, <https://divinity.uchicago.edu/academics/committees-and-areas-study/anthropology-and-sociology-religions>, Harvard Divinity School, <https://rpl.hds.harvard.edu/about/people/faculty>.

¹³ Bk. James Madison University, Philosophy and Religion, <https://www.jmu.edu/philrel/majors-minors-curricula/religious-studies/ba-in-religion.shtml>, Carroll University, Religious Studies, <https://www.carrollu.edu/academics/arts-sciences/religious-studies>.

¹⁴ Bk. University of Cambridge, Faculty of Divinity, Study of Religion, <https://www.divinity.cam.ac.uk/researchareas/research-areas/religious-studies/study-of-religion>, University of Oxford Faculty of Theology and Religion, <https://www.theology.ox.ac.uk/study-of-religions#collapse2837131>.

Üniversitesi'nde, Edebiyat fakültesi çatısı altında din ve toplum çalışmaları gerçekleştirilmektedir.¹⁵

1980'lerin ortalarındaki Avrupa Din Sosyolojisi çalışmalarının odaklandığı ana araştırma konuları arasında din ve siyaset ilişkisi, halk dini uygulamaları, polarizasyon (toplumun dini gruplara ayrılması), din ve küresel toplum arasındaki ilişki, din ve toplumsal tabakalaşma, İslam çalışmaları, din ve milliyetçilik ve din-kültür etkileşimi yer almaktadır. Ayrıca, sekülerleşme teorisi de bu çalışmalarda önemli bir rol oynamıştır (Dobbelaere, 1987, 107-110). 20. yüzyılın ikinci yarısında Avrupalı ve Kuzey Amerikalı sosyologlar arasında din sosyolojisi yaklaşımlarında farklar bulunmaktadır. Bu farkların, temel olarak kendi toplumlarında dinin oynadığı değişik roller tarafından şekillendiği söylenebilir. Avrupalı sosyologlar, çoğunlukla sekülerizasyon tezinin çeşitli versiyonlarını açıklamaya odaklanmıştır. Avrupalı sosyal bilimciler, dinin zaman içinde özellikle Batı Avrupa bağlamında gerileyeceğini varsaymışlardır. Bu teze karşılık, Amerika Birleşik Devletleri, dinin önemini koruduğu bir istisna olarak öne çıkmıştır. Amerikalı sosyologlar, Din Sosyolojisinde rasyonel tercih teorisi ve din ekonomisi modelleri gibi yeni paradigmalara doğru eğilim göstermişlerdir. Bunun yanında, Fransa ve Belçika din sosyolojisi geleneği, tarih boyunca kilise ile devletin ayrılmasının Fransa'da yarattığı durumu tartışma konusu yapmıştır (Neşpor, 2008, 565-569).

Din sosyolojisinin serüveni sadece Avrupa ve Amerika ile sınırlı değildir. Dünya toplumlarının pek çoğunda üniversitelerde din ve toplum ilişkisi konu edilmektedir. Asya kıtasında birçok önemli üniversitenin ders programında, din sosyolojisi dersi bulunmaktadır.¹⁶ Asya'da din sosyolojisi, birçok önemli zorlukla başa çıkmaktadır. Bu disiplinin Asya toplumlarının çeşitli dini dinamiklerini anlama ve etkili bir şekilde inceleme konusundaki yetersizliği, çağdaş sosyolojik teorilerin benimsenmesini engellemiştir. Ayrıca, Çin gibi ülkelerde dini araştırmalar etrafında politik hassasiyet, sosyologlar için etik ikilemler ve erişim engelleri oluşturmaktadır. Öte yandan, Asya'da din sosyolojisi farklı özellikler sergiler. Asya toplumları, tanrılar ve dini inançların zengin çeşitliliği ile karakterizedir, bu da tanrıların ve dini uygulamaların toplumsal inşasını inceleme için benzersiz bir fırsat sunmaktadır. Ayrıca, birçok Asya ülkesinde dini faaliyetlerin ve popüler dinin yeniden canlanması, tapınakların yeniden inşa edilmesi ve Hristiyan kiliselerinin büyümesi gibi din sosyolojisi araştırma sahasını ilgilendiren gelişmeler yaşanmaktadır (Lang, 2004, 101-106).

Dini çeşitlilikle anılan kıtalardan biri olan Afrika kıtasında din sosyolojisi çalışmaları dikkat çekmektedir.¹⁷ Güney Afrika'da dinin çeşitli açılardan gündelik hayata yansımaları,

¹⁵ Bk. Université Bordeaux Montaigne, Schéma des formations, <https://formations.u-bordeaux-montaigne.fr/fr/index.html>, Université Jean Moulin Lyon 3, La Faculté des Lettres et Civilisations, Master Sciences des religions et sociétés, <https://facdeslettres.univ-lyon3.fr/master-sciences-des-religions-et-societes-2>, Université Laval, Maîtrise en sciences des religions, <https://www.ulaval.ca/etudes/programmes/maitrise-en-sciences-des-religions>, Université de Fribourg, Science des religions, <https://www.unifr.ch/sr/fr/>.

¹⁶ Bk. Peking University, <https://english.pku.edu.cn/curriculum/11285.html>; Korea University, https://socio.korea.edu/socio_en/undergraduate/curriculum.do; Indian Institute of Technology Delhi, <https://hss.iitd.ac.in/course/sociology-religion>.

¹⁷ Bk. Stellenbosch University, <https://www0.sun.ac.za/sociology/research/>, Kwazulu-Natal University, <https://srpc.ukzn.ac.za/discipline/religion-studies/>; University of Nigeria, <https://sociologyandanthropology.unn.edu.ng/programmes/>.

papazların rol çatışması gibi ekümenik hareketin sosyo-kültürel boyutları ve dini inançların sosyo-politik sonuçları gibi konuları içeren geniş bir spektrum vardır. Bantu Baptist Kiliselerinin büyümesi de araştırma için önemli bir alan olarak belirtilmektedir. Ayrıca, toplumda dinin evrilen işlevleri hakkında sorular ortaya atılmaktadır. Buna mukabil Güney Afrika üniversitelerinde din sosyolojisine aynı ilginin gösterilmediği aktarılmaktadır. Ancak, Güney Afrikalı sosyolog F.A. Maritz'in bu alana daha fazla odaklanma çağrısı, Güney Afrika'daki dini dinamiklerin derinlemesine keşfi için kullanılmamış potansiyeli işaret etmektedir (Higgins, 1971). Afrika'da, dinlerin toplumsal ve siyasi dinamiklerle karmaşık ilişkisi, İslam, Hristiyanlık ve geleneksel Afrika dinlerinin, bu dinamiklerde önemli roller oynamasını beraberinde getirdiği ifade edilmektedir. Ayrıca kamusal alanda dünya dinlerinin egemenliği, geleneksel Afrika dinlerinin yer altına çekilmesini ve olumsuz bir şekilde tasvir edilmesine neden olmaktadır (van Binsbergen, 2004, 93-96).

Din sosyolojisi çalışmaları çok yaygın olmamakla birlikte Orta Doğu ülkeleri üniversitelerinde de okutulmaktadır.¹⁸ İlgili üniversitelerde Din Sosyolojisi dersinin daha sosyoloji veya insan bilimleri bölümleri altında verildiği anlaşılmaktadır. Arap üniversitelerinde din sosyolojisi derslerinin azlığı dikkate değerdir. Bunun yanında Arap olmayan bir Orta Doğu ülkesi İsrail'de üniversitelerde din sosyolojisi çalışmaları, üniversitelerin sosyoloji bölümlerinde gerçekleştirilmekte ancak bu araştırma alanına ilginin nispeten az olduğu bilinmektedir. İsrailli sosyal bilimcilerin seküler kalıplar içerisinde din sosyolojisi çalışmalarını arka plana attığı ifade edilmiştir (Kopelowitz, I Israel-Shamsian, 2005, 79).

Dünyanın dört bir yanında üniversitelerde din sosyolojisi araştırmalarının gerçekleştirildiği görülmektedir. Üniversitelerdeki bu çalışmaların yanı sıra araştırma merkezleri yoluyla din sosyolojisi literatürü her geçen gün genişlemektedir.¹⁹ Genişleyen bu literatür din ve toplum etkileşimine dair önemli veri setleri ortaya koyarak din ve toplum ilişkilerine dair anlayışımızı derinleştirmektedir.

Hatırlayalım

- Din Sosyolojisi alanında lisansüstü eğitim, ders ve tez dönemlerinden oluşur. Yüksek lisans için en fazla 3 yıl, doktora için en fazla 6 yıl süre tanınır. Başvuru süreci lisans mezuniyeti, ALES ve yabancı dil puanlarına dayalıdır. Din Sosyolojisi, saha çalışmalarına odaklanan tez projeleri teşvik edilir ve çeşitli üniversitelerde bu alanda lisansüstü programlar bulunmaktadır.
- Din Sosyolojisi alanında yerli ve yabancı akademik dergiler bulunmaktadır.
- Din Sosyolojisi Araştırmaları Dergisi (DİSAR) ve Sociology of Religion (Din Sosyolojisi) Dergisi bu yayınlara iki önemli örnek olarak verilebilir.
- Din Sosyolojisi, İlahiyat, Sosyoloji ve Din Bilimleri arasında kesişen bir alandır. Araştırmalar, dinin toplumsal etkilerini incelemekte ve ilahi kaynaklardan

¹⁸ Bk. Beirut Arab University, <https://www.bau.edu.lb/Course/Human-Sciences/Sociology-of-Religion-SOC1347>, University of Jordan, https://arts.ju.edu.jo/Lists/Courses/Disp_Course.aspx?ID=241&dept=Sociology&deptName=Sociology&prog=, Zayed University, https://www.zu.ac.ae/main/en/colleges/colleges/_college_of_humanities_and_social_sciences/departments/Social_Sciences_department.

¹⁹ Bk. Din Sosyolojisi Derneği, <https://sociologyofreligion.org/>; Baylor Din Araştırmaları Enstitüsü, <https://www.baylorisr.org/>; PEW Araştırma Merkezi, <https://www.pewresearch.org/>; Din ve Toplum Çalışmaları Merkezi (CSRS) <https://csrs.nd.edu/vb>.

yararlanmaktadır. Disiplinler arası bir yaklaşımla, dinin toplumsal dinamiklerini anlamaya odaklanır.

- Din Sosyolojisi, sosyal bilimler içinde konumlanır ve farklı disiplinlerle etkileşim içindedir. Dinin toplumsal etkilerini inceleyerek, sosyal bilimsel veri üretir ve özellikle sosyoloji, antropoloji, psikoloji, tarih gibi disiplinlerle iş birliği yapar. Dinin toplumsal rolünü ve etkilerini daha iyi anlamayı amaçlar.
- Din sosyolojisi, üniversitelerde öğretilen ve araştırma konusu yapılan bir disiplindir. Amerika, Avrupa, Asya ve Afrika ülkelerinde üniversitelerde ve araştırma merkezlerinde din sosyolojisi çalışmaları bulunmaktadır. Bu çalışmalar, dinin toplumsal etkileri, din ve siyaset ilişkisi gibi çeşitli konuları ele almaktadır ve dünya genelinde din sosyolojisi alanındaki araştırmalar artmaktadır.

Tavsiye Edilen Kitap ve Makaleler

Değerli okuyucu din sosyolojisi alanında okuma yapmak istediğimizde devasa bir külliyat karşımıza çıkmaktadır. Bu külliyat içerisinde seçki yoluyla okunması tavsiye edilen kitap listeleri oldukça fazladır. Ancak aşağıdaki kitap önerileri dışında farklı seviyelerde okuma listeleri içeren derleme çalışmalara²⁰ göz atmak da fayda olduğu ifade edilmelidir.

- Akyüz, Niyazi - İhsan Çapcıoğlu (ed.). Din sosyolojisi. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Arslantürk, Zeki - Akyüz, Niyazi. Din Sosyolojisi II. Çamlıca Yayınları, 2015.
- Bauman, Zygmunt. Sosyolojik Düşünmek. çev. Akın Emre Pilgir. Ayrıntı Yayınları, 2021.
- Günay, Ünver. Din sosyolojisi. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Kolektif. Sosyolojik Açıdan Din ve Toplumsal Değişme: El Kitabı, ed. Özcan Güngör, Mehmet Emin Sarıkaya, 2021.
- Haldun, İbni. Mukaddime (Tek Cilt) (Ciltli). ed. Süleyman Uludağ. Dergah Yayınları, 2023.
- Kolektif. Sosyolojik Açıdan Din ve Siyaset El Kitabı. ed. Özcan Güngör. Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Kolektif. Sosyolojik Açıdan Din ve Sekülerleşme El Kitabı. ed. Özcan Güngör, Yusuf Yaraloğlu, 2024.
- Sarıkaya, Mehmet Emin, Gençaslan, Maşite. Din Sosyolojisi. Felsefe ve Din Bilimlerinde Güncel Akademik Eğilimler, ed. Rukiye Aysun İnan, Ankara: Son Çağ Yayınları, 2023.

Tavsiye Edilen Filmler

- The Name of the Rose (1986)- Jean-Jacques Annaud
- Silence (2016)- Martin Scorsese

²⁰ Bu tarz yetkin ve kapsamlı bir liste için Bk. <https://andcenter.org/tr/genel/her-seviyede-din-sosyolojisi-kitap-okuma-listesi/>

Kaynakça

- Akyüz, Niyazi- Çapcıoğlu İhsan, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Ankara: Grafiker Yay.,2013.
- Akyüz, Niyazi- Çapcıoğlu, İhsan, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yay.,2020.
- Aktay, Yasin- M. Emin Köktaş, *Din Sosyolojisi* Ankara: Vadi Yayınları, 2007.
- Tablamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi* Ankara: Ankara Üni. Yay., 1963.
- Bayyığıt, Mehmet, *Din Sosyolojisinin Doğuşu ve Gelişimi*, ed. Talip Küçükcan, Eskişehir: Anadolu Üni. Cop., 2019
- Binsbergen, Wim M. J. van. "Challenges for the Sociology of Religion in the African Context: Prospects for the Next 50 Years". *Social Compass* 51/1 (01 Mart 2004), 85-98. <https://doi.org/10.1177/0037768604040792>
- Bird, J. *Din Sosyolojisi* Nedir çev. A. Taştan- M. D. Dereli, İstanbul: Lotus Yayınları, 2015.
- Bouthoul, G. *Sosyoloji Tarihi* çev. Cemal Süreyya, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Davie, G. "Din Sosyolojisi" çev. Halil Aydınalp, *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28, (2005), 217-230.
- Dobbelaere, Karel. "Some Trends in European Sociology of Religion: The Secularization Debate". *Sociological Analysis* 48/2 (1987), 107-137. <https://doi.org/10.2307/3711197>
- Freyer, H. *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, Ankara: De ki Yayıncılık,2011.
- Furseth, i. *An Introduction to The Sociology of Religion*, Ashgate, 2006.
- Güngör, Özcan- Sarıkaya, Mehmet Emin. "Sosyoloji ve İlahiyat(çı) Açısından Anlamı". *Journal of Analytic Divinity* 1/1 (15 Aralık 2017), 1-21.
- Güngör, Ö. "Din Sosyolojisinde Yöntem", ed. Özcan Güngör, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.
- Higgins, Edward. "The Sociology of Religion in South Africa". *Archives de sociologie des religions* 16/32 (1971), 143-164.
- Kopelowitz, Ezra - Israel-Shamsian, Yael. "Why Has a Sociology of Religion Not Developed in Israel? A Look at the Influence of Socio-Political Environment on the Study of Religion: A Research Note". *Sociology of Religion* 66/1 (2005), 71-84. <https://doi.org/10.2307/4153117>
- Kurt, A. *Din Sosyolojisi* Bursa: Dora Yayıncılık, 2012.
- Lang, Graeme. "Challenges for the Sociology of Religion in Asia". *Social Compass* 51/1 (01 Mart 2004), 99-110. <https://doi.org/10.1177/0037768604040793>
- Lawrence, M. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri* Ankara: Yayın Odası Yayıncılık, 2014.
- Nešpor, Zdeněk R. "Three European Sociologies of Religion: Beyond the Usual Agenda of the Discipline". *Sociologický Časopis / Czech Sociological Review* 44/3 (2008), 557-578.
- Ritzer, G. *Klasik Sosyoloji Kuramları* çev. Himmet Hülür, Ankara: De ki Yayıncılık, 2011.
- Sarıkaya, M. Emin- Gençaslan, Maşite, *Felsefe ve Din Bilimlerinde Güncel Akademik Eğilimler* ed. Aysun İnan, Ankara: Sonçağ Yay., 2022.
- Solmaz, Bünyamin. "Dine Sosyolojik Bakış Açılarındaki Gelişmeler", *Selçuk Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011.
- Turan, Nuray, "Bir Kamu Üniversitesi Personelinin Çalışma Mutluluğunu Etkileyen Faktörler: Nitel Araştırma Örneği", *Journal of Economy Culture and Society*, 2019.
- Weber, M. *Din Sosyolojisi* çev. Latif Boyacı, İstanbul: Yarıncılık, 2012.

- Yazıbaşı, M. Ali, “4-6 Yaş Kur'an Kursu Öğreticilerinin online Eğitim Tecrübeleri Üzerine Nicel Araştırma” *Journal of Analitic Divinity*, 6/1, 2022.
- Zengin, Zeki Salih- Arpaguş, Fatma. “Bilim ve Bilimsel Yönteme Giriş”. *Bilimsel Araştırma Süreçleri: Yöntem, Teknik ve Etiğe Giriş*. ed. Özcan Güngör, 2018.